

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін

Дипломна робота
(бакалавра)

з теми:

**«ЗАСЛАННЯ ТА КАТОРГА В СИСТЕМІ ПОКАРАНЬ РОСІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ У ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ»**

Виконала: студентка ІV курсу
Групи ІstP1-B18
напряму підготовки (спеціальності)
014 Середня освіта (Історія та правознавство)
Гасендич Вероніка Іванівна

Керівник: Лубчинський А.А. к.і.н., доцент

Кам'янець-Подільський – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Історіографія проблеми.....	7
1.2. Джерельна база.....	11
РОЗДІЛ II. ЕВОЛЮЦІЯ РОСІЙСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСЛАННЯ ТА КАТОРГИ ЯК ПОКАРАННЯ.....	14
2.1. Розвиток інституту заслання у Російській імперії відповідно “Статуту про засланих” 1822 р.....	14
2.2. «Статут про відомства та заслання» 1857 р.....	19
2.3. Норми судової реформи 1864 р. щодо засланих і каторжан та подальша еволюція після законодавства 1917 р.....	24
РОЗДІЛ III. СОЦІАЛЬНИЙ ТА ЧИСЕЛЬНИЙ СКЛАД КАТОРЖАН І ВИГНАНЦІВ.....	29
3.1. Динаміка чисельності засланців і каторжан протягом ХІХ – поч. ХХ ст.....	29
3.2. Соціальний і національний склад засуджених.....	33
3.3. Політична і кримінальна каторга – порівняльний аналіз.....	36
РОЗДІЛ IV. ПОВСЯКДЕННЯ ЖИТТЯ ЗАСУДЖЕНИХ ДО КАТОРГИ І ЗАСЛАННЯ.....	41
4.1. Статус каторжан і ставлення до них місцевого населення.....	41
4.2. Адміністративний нагляд за засудженими.....	44
4.3. Формування «каторжної» субкультури серед засуджених: повсякденні практики і конфлікти.....	48
4.4. Колишні ув’язнені в житті Російської імперії.....	52
ВИСНОВКИ.....	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	59

ВСТУП

Актуальність. Каторга і заслання в історії Росії відігравали ключову роль в процесі колонізації Сибіру і Далекого Сходу. Це також мало свій вплив на подальший розвиток пенітенціарної системи держави, зокрема і після падіння Російської імперії, адже практика заслання і підневільної праці використовувалась і в радянські часи. Після революції також зберігалась і господарська складова, адже мільйони засуджених до примусової праці у таборах займались будівництвом чисельних промислових та інфраструктурних об'єктів, видобутком корисних копалин.

Використання каторги у якості економічної експлуатації ув'язнених сягає свого початку у XVII ст. Це було напряму пов'язано із нестачею робочих рук, необхідних для господарського освоєння земель за Уралом. Особливо поширеною така практика стане у XIX ст., коли у Сибіру і на Далекому Сході з'являться каторжні роботи на заводах, копальнях, будівництві портів і доріг, а пізніше і залізниць. Водночас, каторга залишалась необхідним інститутом покарання задля реальних чи потенційних ворогів імперської системи. Десятки тисяч політичних дисидентів, революціонерів, сепаратистів, професійних злочинців були відправлені на каторгу чи заслання, абсолютна більшість із них – до Сибіру. Вперше каторга була офіційно визнана як вид покарання у 1822 р. із прийняттям «Статуту про засланців». З того часу розпочинається правова еволюція статусу каторги і заслання, що триватиме до розпаду Російської імперії.

Однак каторга також стала справжнім символом імперського періоду в історії Росії, а саме слово стало загальною назвою для будь-якої важкої чи примусової праці. Імперська каторга та заслання призвело до появи нових соціальних верств – каторжан і засланців, котрі повертаючись із місць ув'язнення приносили і тюремну субкультуру, котра поширювалась у масах. Саме наявність сибірської і сахалінської каторги стала причиною появи

організованої злочинності в Російській імперії і вплинула на кримінальну ситуацію в країні.

Особливе значення у дослідженнях займає повсякденне життя і практика серед засуджених на каторгу чи заслання, вплив примусових робіт на їх долю і умови життя. Протягом визначеного періоду спостерігається поступова еволюція ставлення щодо засуджених з боку держави, таким чином, на початку ХХ ст. вони отримали можливість адаптуватись до цивільного життя, позбавившись свого минулого. Аналіз правових актів Російської імперії дає змогу змалювати як зміну ставлення держави до використання підневільної праці, так і ставлення щодо каторжан і засланців.

Актуальність даної тематики полягає у тому, що проблематика економічної і законодавчої ефективності примусової праці, виправлення засуджених шляхом залучення їх до фізичної роботи, має історично-юридичний характер.

Таким чином, запропонована до розгляду тема є доволі актуальною та може бути застосована для подальшого аналізу виду покарань в ХХ – на початку ХХІ ст.

Мета бакалаврської роботи: дослідити місце каторги і заслання у системі покарань Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст. Відповідно до мети, поставлені наступні **завдання:**

- проаналізувати стан розробки даної теми в науковій літературі;
- охарактеризувати наявну джерельну базу;
- дослідити еволюцію російського законодавства щодо каторги і заслання в системі покарань;
- визначити соціальний склад та чисельність каторжан і засланців у ХІХ- на початку ХХ ст.;
- здійснити порівняльний аналіз політичної та кримінальної каторги, їх мешканців;
- описати повсякденне життя засланців і каторжан у ХІХ – на початку ХХ ст.

Об'єктом дослідження є каторга та заслання як види кримінального та політичного покарання у системі законодавства Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст.

Предмет дослідження: еволюція соціально-політичного статусу каторжан і засланців у динаміці кримінального законодавства Російської імперії.

Хронологічні межі дослідження: хронологічно бакалаврська робота обмежується періодом ХІХ- початком ХХ ст. Нижня межа (початок ХІХ ст.) пов'язана із прийняттям «Статуту про засланців» 1822 р., що вперше почав регулювати каторгу і заслання на законодавчому рівні. Верхня межа (1917) пов'язана із Лютневою революцією, котра остаточно знищила інститут каторги і заслання в їх традиційному розумінні.

Територіальні межі дослідження: у широкому сенсі – охоплюють усю територію Російської імперії, у вузькому – території, офіційно визначені як місця для каторги і заслання (Сибір, Далекий Схід, Оренбурзький край, Північний Кавказ).

Методологія дослідження. При написанні бакалаврської роботи ми дотримувалися принципів: історичності, об'єктивності, системності. Були використані такі методи, як: аналіз, синтез, індукція, а також історико-генетичний метод, порівняльно історичний метод та діахронний.

Історико-генетичний метод є основою для вивчення минулого в конкретно-історичних умовах епохи, що дозволяє визначити у динаміці розвитку взаємозв'язок держави і суспільства у Російській імперії ХІХ-ХХ ст. **Порівняльно-історичний метод** дозволяє визначити схожість і відмінності між прийнятими нормативними актами, що стосуються регламентації каторги і заслання в їх історичній перспективі. **Діахронний метод** дає можливість виділити основні етапи формування кримінального права, що стосується заслання. Використання в роботі методів **синтезу, аналізу та індукції** дозволяє розглянути дану тематику у всій багатогранності історичних фактів без спотворення минулого.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані вчителями на уроках всесвітньої історії, історії України і правознавства; учнями при написанні наукових робіт; студентами при підготовці до семінарських занять, при написанні, рефератів, курсових чи бакалаврських робіт.

Структура роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, основної частини, що включає чотири розділи, висновків і списку використаної літератури та джерел, що складає 55 позицій. Загальний обсяг роботи – 64 сторінки.

ВИСНОВКИ

В процесі написання бакалаврської роботи було виявлено, що кримінальне законодавство Російської імперії мало на меті утворити спеціальний інститут засуджених на заслання і каторгу, котрий повинен був допомогти державі в господарчому освоєнні Азіатської Росії, зокрема Сибіру і Далекого Сходу. Довгий час каторга була лише наслідком тілесного покарання за злочини, але у XVIII ст. перетворилась на вид покарання. Проте, за Урал масове заслання розпочалось лише за правління Катерини II, котра обмежила заслання на уральські гірські заводи.

Під час правління Олександра I розпочалась кодифікація російського імперського законодавства, наслідком чого було укладення Повного зібрання законів Російської імперії. Складовою частиною його був «Статут про засланців» 1822 р., котрий вперше в російському праві регламентував процес етапування і заслання засуджених. Прийняття Статуту демонструє позитивну тенденцію, направлену на поступову легалізацію каторжан, їх майбутню адаптацію до життя після закінчення ув'язнення. Держава була зацікавлена не в покаранні засуджених, а в їх економічній експлуатації задля колонізації Сибіру і Далекого Сходу. Цей етап тривав до 1857 р., коли було прийнято новий «Статут про засланців», котрий іще більше і жорсткіше регламентував їх умови життя і праці. Новий Статут забороняв каторжанам взаємодіяти із місцевим населенням, фіксував ступінь фізичного здоров'я і заборону на примусову працю для інвалідів і важкохворих. Засуджений отримує право обжалувати свій вирок. Нагляд над ним зберігається навіть після закінчення терміну покарання.

Новий етап розпочинається у 1857 р. і закінчується у 1909 із прийняттям. Він характеризується з одного боку набагато жорсткішим контролем над засудженими з боку держави, їх фактичну ізоляцію від цивільних. Каторжанам іще більше обмежують свободу пересування, навіть після закінчення покарання їм заборонено повертатись з Сибіру і Примор'я. Натомість, Статут регламентує їх сімейне життя, право на отримання

земельного наділу і легальної праці, але лише у місці відбування заслання. Таким чином, засуджений остаточно перетворюється на вигнанця в очах суспільства. В той же час, він отримує можливість адаптуватися до життя в Сибіру. Після 1909 р. каторга поступово відмирає і залишається лише як заслання для політичних злочинців, а для кримінальних будують тюрми в Європейській Росії.

Каторга у ХІХ- на початку ХХ ст. було дуже поширеним явищем у Російській імперії. Через неї пройшло майже мільйон підданих, більшість із них відбували своє покарання у Сибіру. За соціальним статусом більшість належала до селян, або різночинців. Було серед каторжан багато євреїв, польських повстанців, непокірних горців. Переважна більшість належала саме до кримінальної каторги, серед них виділялись і професійні злочинці і розбійники. Між кримінальною і політичною каторгою була величезна прірва. Політичні засланці жили у більш кращих умовах, а освічені мали можливість вступити на цивільну службу і отримати легальну роботу. Натомість, кримінальні каторжани працювали на рудниках, шахтах, будівництві доріг і портів, залізниць. Влада ставилась до них вороже, як і місцеве населення.

Постійна взаємодія жителів Сибіру і засланців призвела до появи унікальної каторжної культури. Більшість каторжан залишались у Сибіру і після покарання, засновуючи сім'ї і господарство. Проте корінне населення ставилось до засуджених вкрай вороже. Серед самих каторжан виникла власна субкультура, котра розподілялась на окремі «касти», залежно від занять злочинців. Саме за Уралом почала виникати російська організована злочинність, що складалась із професійних злочинців. Під час заслання вони жили на правах «авторитетів» і навіть тюремне начальство співпрацювало із ними. Загалом, до каторги в Російській імперії суспільство ставилось вкрай негативно, проте бігли каторжани і професійні злочинці були постійними героями художньої літератури, що демонструє значний рівень зацікавленості серед громадськості в Імперії щодо цієї категорії населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. «Быть может, пригодятся и мои цифры: Материалы Сахалинской переписи А.П. Чехова, 1890г.» / сост. А. И. Костанов, В. М. Латышев, И.А. Цупенкова [и др.]. Южно-Сахалинск: Рубеж, 2005. 600с.
2. Гартевельд В.Н. (сост.) Песни каторги. Salamandra P.V.V., 2012. 197 с.
3. Лопато Трофим (ред.) Законы и правительственные распоряжения по тюремной части. Неофиц. изд. Полтава: Типо-литография Губернского правления, 1898. 343 с.
4. Новое уголовное уложение, Высочайше утвержденное 22 марта 1903 года. СПб.: Изд. В.П.Анисимова, 1903 250с.
5. Рощевская Л.П., Белобородов В.К. (сост.) Тобольский Север глазами политических ссыльных XIX - начала XX века. Сост. Рощевская Л. П., Белобородов В. К. Екатеринбург: Средне-Уральское книжное издательство, 1998. 432 с., ил.
6. Свод учреждений и уставов о содержащихся под стражею и о ссыльных // Свод законов Российской империи. 1832. Т. XIV. С.1-171
7. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года/ Издано проф. Имп. Училища правоведения... Н. С. Таганцевым .- 5-е изд., доп. .Санкт-Петербург: тип. М. Стасюлевича , 1886. 714 с.
8. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. СПб.: тип. Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1845. 922 с.
9. Устав о ссыльных (по изданию 1909 года) с разъяснениями Правительствующего Сената с алфавитным и предметным указателем и с приложениями 3 правил о предоставлении льгот ссыльным / сост. Л.И. Марколь. Изд. 2-е. Иркутск, 1911. 112 с.
10. Устав о ссыльных // ПСЗ-1. Т. 38. № 29128. С. 469-481.

11. Устав о ссыльных // Свод законов Российской империи. 1857. Т. 14. Тетрадь 5. 152 с.
12. Чехов А.П. Остров Сахалин (из путевых записок). Владивосток Южно-Сахалинск: издательство «Рубеж», 2010. 352 с.
13. Ювачев И. Восемь лет на Сахалине. СПб: тип. А.С. Суворина, 1901. 302 с.

Література

14. Белоусова О.А. История тюрем Западной Сибири: досоветский период. Учебное пособие. - Новокузнецк: КИ ФСИН России, 2019. 44 с.
15. Белоусова О.А. Ссылка и каторга в царской России. Учебное пособие. Новокузнецк: КИ ФСИН России, 2018. 40 с.
16. Волочаева А. В. Динамика численности преступников Нерчинской уголовной каторги во второй половине XIX века // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. 2008. №70. С. 126-130.
17. Гончаров, Ю. М. Особенности формирования еврейской общины Сибири XIX–начала XX в. Известия Алтайского государственного университета, 2012. №76, С.68-72.
18. Галеткина Н. От мигранта к сибиряку. Трансформация групповой идентичности при переселении // Диаспоры. Независимый научный журнал. 2002. № 2. С. 32-63.
19. Горюшкин Л.М. (отв. ред.) Ссылка и общественно-политическая жизнь в Сибири (XVIII-начало XX вв. Сборник. Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1978. 330 с.
20. Горюшкин Л.М., Иванов В.Н. (отв. ред.) Якутская политическая ссылка (XIX - нач. XX в.). Сборник научных трудов. Якутск: Якутский научный центр СО АН СССР, 1989. 192 с.
21. Дамешек Л.М., Дамешек И.Л. Избранное: В 3 т. Т. 2: Сибирь в системе имперского регионализма (1822-1917 гг.). Монография. Изд. 2-е, испр. и доп. Иркутск: Оттиск, 2018. 416 с.

22. Детков М.Г. Наказание в царской России. Система его исполнения. М.: Интерправо, 2004. 120 с.
23. Диковская-Якимова А. Кара и другие тюрьмы Нерчинской каторги. Сборник воспоминаний, документов и материалов. М: Издательство политкаторжан, 1927. 318 с.
24. Дорофеев, Н. К., Дорофеев, И. Н. Историческая эволюция использования труда осужденных в пенитенциарных учреждениях царской России. Историко-экономические исследования, 2009, №2. С.5-13.
25. Дриль Д.А. Каторга и ссылка на остров Сахалин, в Приамурский Край и в Сибирь. СПб: Министерство юстиции РИ, 1898. 25 с.
26. Дегальцева Е.А. Финляндские уголовные преступники в сибирской ссылке (XIX век) // Новый исторический вестник. 2019. №2 (60). С.6-20.
27. Дячок В. Устим Карманюк (Кармалюк) в історії Деражнянщини та Поділля у світлі писемних джерел. «Деражнянщина: минуле і сучасне»: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції / Ред.кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова), Кохановський О.Б. (співголова) та ін. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013. С. 126-155.
28. Жалсанова Б.Ц., Жамбалов Д.З. Правовая регламентация ссылки в Сибирь как уголовного наказания в российском государстве в XVII – первой половине XIX вв. Власть, №10, с.141-147.
29. Жеребненко Е.А. Развитие уголовного законодательства досоветского периода о принудительных работах. Научная мысль Кавказа, 2014. №2, с.131-137.
30. Зиновьев В.П. Очерки социальной истории индустриальной Сибири. XIX - начало XX в. Томск: ТГУ, 2009. 336 с.
31. Иванов А. А. Сибирская политическая ссылка XVII – начала XX в. в исследованиях современников: учеб. Пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ, 2013. 153 с.

32. Иванов, А. А. Уголовная ссылка в Сибирь в XVII-XIX вв.: численность, размещение, использование в экономике региона. Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке, 2014, №1. С.42-53.
33. Кеннан Джордж. Сибирь и ссылка (в двухчастях). СПб. : Вл. Распопов, 1906. ЛП, 286 с
34. Кораблин К.К. К вопросу об использовании труда ссыльнокаторжных при освоении и заселении Сибири и Дальнего Востока в XVI - начале XX вв. Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке №1. 2017, с. 54-68.
35. Кропоткин П. Тюрьмы, ссылка и каторга в России. Перевод с английского языка. В. Кауфман, В. Батурицкий. М.: Издательская инициатива «Commonplace», 2016. 172 с.
36. Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX ст.). СПб., 2009. 502 с.
37. Лучинский И.Ф. Основы тюремного дела. СПб., 1904.152 с.
38. Лысак И.В., Черкасова Ю.Ю. Тюремная субкультура в России. Монография. Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2006. 112 с.
39. Максимов С.В. Сибирь и каторга. С.-Петербург: Издание В.И. Губинского, 1900. 492 с.
40. Малыгина О.А. Заведование каторгой как одна из прямых губернаторских обязанностей. Вестник Бурятского государственного университета. Гуманитарные исследования Внутренней Азии, №12. 2016, с.43-47.
41. Марголис А.Д. Тюрьма и ссылка в императорской России: исследования и архивные находки. М., 1995. 208 с.
42. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX в.) В 2 Т. 2003. Т 1. 548 с.
43. Мошкина З.В. Применение к ссыльнокаторжным государственным преступникам порядка содержания в не тюрьмы на

Нерчинской каторге во второй половине XIX века. Гуманитарный вектор, №13, с.48-55.

44. Мулина С.А. Ссылные участники восстания 1863 г. в западно-сибирской деревне // Сибирская деревня. Омск, 2004. Ч. 1. С. 141-144.

45. Новак М.В., Горяинова А.С. История наказаний за уголовные преступления в России // Наука. Искусство. Культура. 2019. №2 (22). С.155-158

46. Олейник А.Н. Тюремная субкультура в России от повседневной жизни до государственной власти. Монография. М.: ИНФРА-М, 2001. XIV, 418 с.

47. Остроумов С.С. Преступность и ее причины в дореволюционной России. М., 2000. 389 с.

48. Пассек А.В. Проект о преобразовании тюрем. СПб., 1867. 87с.

49. Романюк Л.Б. Заработки ссыльнокаторжных Нерчинского горного округа и их распределение. Вестник Забайкальского государственного университета, 2012, №12. С.9-18.

50. Саломон А.П. Ссылка в Сибирь: очерк истории и современного положения: для Высочайше учрежденной комиссии о мероприятиях по отмене ссылки. Типография С.-Петербургской тюрьмы, 1900. [2], XII, 342, 53 с.

51. Соловьёва Е. И. Расселение и положение ссыльных в Сибири во второй половине XIX в. // Политические ссылки в Сибири (XVIII – начало XX в.). Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1983. С. 214–226.

52. Ступин М. История телесных наказаний в России от Судебников до настоящего времени. Владикавказ, Типография Терского Областного Правления, 1887. 146 с.

53. Тищенко Н.В. Тюремная субкультура: понятие, характеристика, особенности // Вестник Саратовского государственного технического университета. 2013. № 2 (70). С. 210-215.

54. Ферри Э. Преступления и преступники в науке и жизни. Одесса, 2000. 170 с.

55. Черкунов А.Н Жизнь политической ссылки и тюрьмы по перехваченным письмам. По материалам Иркутского губ. Жандармского управления за 1912 год (Иркутское Губ. Архивное Бюро) // Каторга и ссылка. 1926. №1 С.171 -185